

LA FORTALESA ROMANA, LA BASÍLICA I EL MONESTIR DE SANT CUGAT DEL VALLÈS O D'OCTAVIÀ (CATALUNYA). LES EXCAVACIONS DE 1993-1995

PERE LLUÍS ARTIGUES I CONESA *
MÒNICA BLASCO I ARASANZ **
EDUARD RIU-BARRERA ***
MARIA SARDÀ I VILARDAGA ****

1.- PREÀMBUL

L'antic monestir de Sant Cugat del Vallès i la població que l'envolta se situen al sector central de la Depressió Prelitoral catalana, a occident de la plana del Vallès i just al peu de la serra de Collserola. Tant el nucli vell de la població com el monestir ocupen el pla superior d'un interfluvi retallat per la riera de Sant Cugat a migdia i la de Vullpalleres al nord. L'antic cenobi ocupa el punt on els meandres d'ambdues rieres escanyen més

* Pere Lluís Artigues i Conesa. Director de les excavacions al sector NE del monestir (1994-1995) i codirector de l'excavació del pati del claustre (1993-1994).

** Mònica Blasco i Arasanz. Directora de l'excavació del pati del claustre, sala capitular i annexos (1993-1994).

*** Eduard Riu-Barrera. Arqueòleg del Servei del Patrimoni Arquitectònic - Generalitat de Catalunya.

**** Maria Sardà i Vilardaga. Codirectora de l'excavació de la sala capitular i annexos (1993) i del sector NE del monestir (1994-1995).

aquest serrat, que s'amplia i decreix suaument cap a llevant fins a la confluència entre tot dos corrents. El mateix creixement del monestir i la urbanització del seu entorn han modificat tan notablement la topografia original que aquesta ara resulta força difícil de reconèixer.

Les notícies documentals més reculades referides al monestir d'inici anomenat Sant Cugat d'Octavià i més tard, del Vallès, daten del darrer quart del s. IX. Entre els s. X-XI, en estreta associació amb l'episcopat i la dinastia comtal de Barcelona, va esdevenir un dels poders senyorials més importants de la regió central del litoral i prelitoral de Catalunya. A partir del s. XI, l'establiment monàstic es va organitzar a l'entorn d'un gran pati o claustre, a migdia del qual s'alçava un temple que fou completament renovat entre mitjan s. XII i inici del s. XIV. Durant aquest darrer segle fou construït un gran clos murallat a l'entorn del nucli monàstic, i entre aquest i el recinte fortificat es va desenvolupar un conjunt de dependències. Arran de la crisi feudal del s. XIV, l'abadia va entrar en un procés recessiu, que sembla que no va superar àmpliament fins al s. XVIII. Tanmateix, la recuperació fou efímera, perquè des de l'inici del s. XIX l'acceleració del procés de liquidació de l'antic règim va determinar la progressiva dissolució del monestir. Assaltat per forces populars durant de la Crema de Convents, l'any 1835, fou definitivament suprimit poc temps després per les disposicions liberals d'exclaustració i desamortització de les comunitats monàstiques. Tot seguit, les instal·lacions del segon recinte foren completament enderrocades, a excepció d'alguns trams de la muralla, i el nucli central fou ocupat per diferents equipaments públics, alhora que l'església va ser convertida en parròquia.

L'any 1855, l'arquitecte Elies Rogent va realitzar per encàrrec de la Comissió de Monuments obres de consolidació al claustre, però els problemes estructurals hi perduraren i els serveis tècnics de la Generalitat republicana en repregueren la restauració cap al 1931. Simultàniament i sota la supervisió dels arqueòlegs Pere Bosch i Gimpera i Josep de C. Serra-Ràfols, s'efectuaren les primeres excavacions, que foren de gran abast i afectaren extensivament el pati claustral així com la galeria SE i part de la NE, i se sondejaren altres àrees, com la sala capitular i l'església. Els treballs quedaren inconclusos a causa de la guerra de 1936-1939 i de l'exili o represàlies posteriors als seus responsables, arran de la victòria franquista. Tot i la intenció inicial de restaurar i deixar al descobert les restes d'una petita basílica trobades al pati del claustre, foren tornades a colgar a excep-

ció de l'absis, que es va deixar vistent. Els excavadors només en varen publicar unes breus ressenyes (Almagro, Serra-Ràfols, Colominas, 1945; Bosch-Gimpera, Serra-Ràfols, 1964-1965), i els posteriors estudis de Pere de Palol (1967) i Xavier Barral (1974) sobre la basílica sols pogueren comptar amb aquesta succinta informació i amb la documentació planimètrica i fotogràfica que s'ha conservat de l'obtinguda durant l'excavació¹. Entre 1971 i 1973 i de forma paral·lela a la represa de les obres de restauració, s'emprengueren noves recerques arqueològiques per part del Museu Arqueològic barceloní, que comportaren l'excavació de l'exterior de la capçalera de l'església i l'exploració parcial de la sala capitular, dirigides per Eduard Ripoll i executades, respectivament, pels arqueòlegs Francesc Martí Jusmet i Tomàs Gimeno. Fora d'escadusseres notes de premsa (anònim, 1971; anònim, 1973; Gimeno, 1988), aquests treballs resten completament inèdits i bona part dels vestigis exhumats tornaren a ser coberts, llevat del basament d'una torre romana trobada a l'angle est de la capçalera del temple.

Anys més tard, el 1990, de forma paral·lela a l'habilitació d'algunes dependències claustrals per part dels Servei de Restauració de Béns Mobles, es varen sondejar diferents indrets del conjunt, a càrrec dels arqueòlegs Antoni Caballé i Maria Sardà (1990). A partir del 1993, les excavacions que es porten a terme al monestir formen part del programa d'actuacions del Servei del Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat de Catalunya. Entre els anys 1993-1994 es va excavar el pati del claustre, la sala capitular, la caixa de l'escala d'accés a les galeries del claustre superior i un petit àmbit situat entre l'església i la sala del capítol². Durant l'any 1995, s'ha intervingut a l'interior i exterior de l'angle nord de les dependències claustrals³. Atès que aquesta recerca arqueològica se supedita als programes d'actuació sobre el conjunt, l'excavació s'ha cenyit als indrets on les obres afecten el subsòl. Així, d'una banda, s'han reexcavat en extensió algunes de les àrees explorades anteriorment però pràcticament mancades

¹: informació conservada al fons documental del Servei del Patrimoni Local de la Diputació de Barcelona.

²: excavació dirigida per Mònica Blasco amb Pere Lluís Artigues i Maria Sardà.

³: excavació dirigida per Pere Lluís Artigues amb Jordi Aguelo, Maria Sardà i Josep Maria Vila.

d'informació arqueològica, com són el pati del claustre, la caixa d'escala i la sala capitular. En aquest cas, amb la prèvia extracció de la terra sobreposada, s'han documentat les restes que les excavacions precedents varen conservar i s'ha excavat el migrat sediment arqueològic que hi restava. D'altra banda, s'han excavat de bell nou l'àmbit situat entre la sala capitular i l'absiola nord així com l'interior i exterior de l'angle nord de les dependències claustrals.

2.- HISTORIOGRAFIA I ARQUEOLOGIA DEL MONESTIR

El discurs historiogràfic convencional, de caire finalista, explica l'origen del monestir a partir de l'existència d'una fortalesa romana, anomenada *Castrum Octavianum*, on durant la persecució de Dioclecià hauria estat decapitat per la soldadesca el cristià d'origen nord-africà Cugat. Enterrat a l'indret del martiri, la seva tomba hauria esdevingut un centre de culte que continuaria amb la fundació del monestir abans o després de la conquesta carolíngia. Aquesta versió és el resultat d'un procés secular on s'entortolliguen formulacions de caràcter, cronologia i motivació molt diversa, que requereixen una atenta revisió perquè la manca de fonament de bona part d'elles deforma notablement la comprensió històrica del registre arqueològic.

2.1.- LA INVENCIO ERUDITA DEL *CASTRUM OCTAVIANUM* ROMÀ

Des de fa segles, s'ha donat per cert que abans de la fundació del monestir hi havia en el mateix lloc una fortalesa anomenada *Castrum Octavianum*. No obstant això, una anàlisi exhaustiva fa evident que cap escriptura, narració hagiogràfica o text d'altra índole anteriors a l'inici del s. XII no l'esmenten. De fet, tots els instruments del cartulari de l'abadia, des de l'inici de la sèrie documental fins a la fi del s. IX i durant els dos segles següents, situen el monestir al lloc dit *Octaviano* o l'anomenen *Octavianensis*, sense fer esment del caràcter fortificat present o passat de l'indret, i no és fins el 1120 que per primer cop el cenobi es designa com a *castrum* d'Octavià (Rius, 1947: 46, doc. 849). El fet no respon a una innocent evocació d'una antiga fortalesa, sinó a una fórmula jurídica creada per

l'abadia a fi d'erigir-se en castell termenat. El doble caràcter de monestir i castell feudal és confirmat per una sentència del 1532 al plet entre l'abat i el poble de Sant Cugat pel qual el primer com a senyor exigia als seus vassalls la contribució a l'obra de la muralla, esgrimint que *prefatum Monasterium fundatum existit in castro de Octaviano et quod retinet etiam omnia jura et prerogativas Castrorum terminatorum*, cosa que és reblada per un altre document del 1670 referent a la mateixa qüestió, on es conclou que *lo dit Monestir i Convent és lo Castell de Octavià y ésser Castell termenat* (Miquel, Morral, 1986).

El topònim d'Octavià, sens dubte anterior a la fundació del cenobi, no sols va donar-hi nom, sinó que també ho féu al seu castell i, abans, a la parròquia monàstica dedicada a sant Pere. Amb el pas del temps, l'abadia va adquirir també la denominació de Sant Cugat del Vallès, que progressivament es va imposar i es va fer extensiva a la població. El castell d'Octavià, però, no fou altra cosa que l'expressió dels drets i jurisdiccions castrals que el monestir va exercir a partir, almenys, d'inici del s. XII i fins al tardofeudalisme. És a la *Crònica Universal del Principat de Catalunya*, obra de Jeroni Pujades publicada el 1609, on sembla que per primera vegada es va despullar anacrònicament la natura feudal del castell i es va convertir en un *castrum* fundat per l'emperador Octavi August, segons l'etimologia del topònim suposada per l'autor (1831: 253). Immediatament, l'espúria fortalesa romana es va relacionar amb els relats que situaven la decapitació de sant Cugat a Octavià, de manera que el seu martiri fou emmarcat en el *castrum* d'Octavi August. La fortuna d'aquestes invencions erudites ha estat completa i la descoberta dels vestigis d'una fortificació romana les va fer encara més versemblants.

2.2.- LA PASSIÓ DE CUCUFAS, CULGAT O CUGAT I EL SEU MARTIRI A OCTAVIÀ

Sobre un personatge considerat sant i anomenat Cucufas, popularment conegut per Culgat fins a dates recents o Cugat segons la variant més culte, l'única notícia mínimament fidedigna procedeix d'un sol vers del *Peristephanon* de Prudenci, redactat abans dels anys 401-403 i que glossa la confiança que per a Barcelona significava la seva glòria (Ortega, Rodríguez, 1981: 31* i 546-547). El laconisme i vaguetat de la menció no aporta cap detall sobre la seva vida, circumstàncies del possible martiri i

cronologia. La seva passió és en realitat molt posterior, resultat d'un procés lent i complex, amb components heterogenis, de variada cronologia i mancats d'historicitat, que s'intueix que obeïren a interessos ben diversos. Malgrat el caràcter manifestament fabulós, remarcats per Pere de Palol (1975: 151) i Antoni Pladevall (1994: 29), hi ha determinats elements que, extrets de context, s'han convertit en incontestables, com l'africanitat i el martiri a Octavià sota Dioclecià, mentre que la resta ha estat bandejada, segons una tria mai raonada.

Les versions més arcaïques de la passió, confeïdes fefaentment entre el s. V i la fi del reialme toledà, són molt sintètiques i força posteriors a l'esment de Prudenci. Segons aquestes, el sant era barceloní d'origen i va rebre el martiri del foc a la mateixa ciutat, sense cap més precisió cronològica o topogràfica sobre els fets ni cap referència a la decapitació. Les mencions del martirologi jeronimià, incloses cap a final del s. VI (Saxer, 1994: 460), fan referència al seu natalici i martiri, ocorreguts ambdós a Barcelona (Delahaye, Quentin, 1931: 97-99). L'oracional de Verona, de procedència tarragonina i datat a final del s. VII, presenta una primària formulació reduïda a l'empresonament i al martiri pel foc, però no explica quina autoritat els va ordenar ni on ni quan es van produir (Vives, 1946: 363). Cal assenyalar que les dates de celebració del martiri tampoc no coincideixen entre aquests textos.

Segons el testament de l'abat Fulrad de Saint-Denis, l'any 777 un cos atribuït al sant era en una cel·la d'Alsàcia de la seva possessió. El 862, d'acord amb la notícia més fiable i abans segons d'altres, la mateixa relíquia era a l'església monàstica de Saint-Denis de l'Illa de França. La tradició franca fa procedir la relíquia d'Hispania, però d'una forma prou imprecisa i amb versions discordants que atribueixen la iniciativa bé a Carlemany, bé als abats Fulrad i Hilduí, a l'últim dels quals també s'atribueix la translació del cos des de la cel·la fins al cenobi, i no aporten cap detall ni indicació cronològica fora del dia en què s'hauria efectuat i que també varia sensiblement (Gaiffier, 1971), si bé, curiosament, les dates coincideixen amb les diferents celebracions del martiri. Aquesta confusa indeterminació porta a considerar que la translació no deu ser altra cosa que un recurs per prestigiar unes relíquies mitjançant la seva inclusió en el cicle de narracions fabulades o plenament falses sobre la troballa de relíquies hispanes i el seu trasllat a la resta de la cristiandat després de la conquesta musulmana.

La missa dedicada al sant en el *Liber sacramentorum* toledà del s. X, avança en la construcció de la passió en fusionar-la en part amb la de Fèlix de Girona, també tardana i anhistòrica. En ella, Cugat esdevé fill de la ciutat líbia de Scilli i germà de Fèlix, però no s'hi precisen les autoritats que ordenaren el seu suplici al foc ni s'hi esmenta la decapitació a Octavià (Ferotin, 1912: c. 498-499). No obstant això, en el mateix s. X es troba la versió de la passió que ha esdevingut definitiva, recollida en els martirologis castellans de San Pedro de Cardèña i Santo Domingo de Silos (Fábrega, 1955: 309-314) així com en textos francs (Guerrero, 1992). La nova formulació explica que els germans Cugat i Fèlix de Scilli arribaren a Barcelona sota l'imperi de Maximià, on el primer va ser pres pel procònsol Galeri, interrogat i torturat en presència de l'emperador, que va morir com Galeri pels precés del sant. Aleshores el prefecte Rufí el va jutjar i condemnar al foc als afores de la ciutat. Un cop superat miraculosament aquest turment, el féu portar a *Obtianum* o *Tianum*, segons les versions, al vuitè mil·liari de la ciutat, on fou decapitat. Els cristians li donaren sepultura, i des d'aleshores hi era venerat, sense que quedí clar si l'indret d'enterrament fou el mateix de la decapitació.

El relat aporta moltes innovacions, com són la invenció d'un definit context històric i la divisió del martiri en tres episodis que conclouen amb la decapitació en un lloc que s'identifica amb Octavià. Àngel Fábrega el considera una refosa del s. VIII a partir d'elements (himne, missa, etc.) que suposa interrelacionats i que data al s. VII (1953: 137-143), tot i que no tinguin el desenvolupament ni la concreció d'aquesta versió, que no sembla pas la més estesa. Diversos calendaris litúrgics catalans, castellans i mossàrabs dels s. X-XI segueixen estrictament la versió antiga, com fan els de Lleó, Silos (Ferotin, 1904: 472-473; Vives, Fábrega, 1949: 359 i 371) i el de Ripoll (Vives, Fábrega, 1949: 129). En el calendari mossàrab de Còrdova, anterior al 961, consta que era *sepulti in civitate Barcinona* (Ferotin, 1904: 472-473), i els llibres litúrgics toledans dels s. X-XI mantenen la versió primitiva, sense context històric ni cap altre suplici que el del foc a Barcelona (Ferotin, 1912: 580-582), com també ho fa l'himne *Barcino leto Cucufate vernans*, contingut en sengles manuscrits de Silos i Toledo dels s. X-XI (Ferotin, 1912: 751-752 i 827-828). L'himne i el calendari cordovès situen a Barcelona el seu túmul sepulcral, on era venerat i constituït en església o aula.

El martirologi escrit vers el 860 pel monjo franc Usuard celebra el

natalici del màrtir a Barcelona (Roura, 1993: 28). Als comtats catalans les notícies hagiogràfiques en textos dels s. X-XI són confuses i lacòniques. El martirologi d'Adó del s. X de l'Arxiu Capitular de Girona fa constar la passió de Cugat a Barcelona, per ordre del prefecte Dacià sota l'imperi de Dioclecià⁴. La carta de donació de l'església barcelonina de Sant Cugat del Camí o del Rec, del 1023, explica que s'alçava a la via on havia estat sotmès al suplici del foc sota els emperadors Dioclecià i Maximià, el procònsol Galeri i el prefecte Dacià (*Catalunya Romànica*, 1992: 66). Així mateix, la carta sermó del monjo Garcies de Sant Miquel de Cuixà, escrita vers el 1043-1046, esmenta que el monestir posseïa les relíquies de Cugat, martiritzat pel foc a Barcelona per Galeri, Maximià i Rufí (Junyent, 1992: 376). Ara bé, les escriptures del registre patrimonial del cenobi d'Octavià aporten informació significativa sobre el teixit ampliat de la passió, perquè en aquestes es varen introduir a mitjan s. X dues al·lusions que lliguen plenament amb la versió més desenvolupada del martiri. D'una banda, s'inclou l'explicació etimològica del topònim per la seva situació en l'octau mil·liari de Barcelona, i, de l'altra, s'indica la presència del cos sant a l'abadia (Rius, 1945: 18, 32 i 36-37, docs. 15, 34 i 40), unes mencions més tard repetides en altres instruments.

Sembla indubtable que hi ha d'haver una estreta vinculació entre les referències incloses en la documentació monàstica i la versió de la passió que confereix a Octavià la categoria de lloc del martiri i sepultura del sant. Cal fer una especial menció que, segons les primeres escriptures conegudes del darrer quart del s. IX, la dedicació original del cenobi era compartida pels sants Cugat i Fèlix i que l'abadia era possessió de l'Església barcelonina sota l'episcopat de Frodoí, l'inventor del cos de la santa Eulàlia barcelonina i de qui no es pot descartar la participació en l'associació de sant Cugat a Octavià, potser en un intent de recrear cultes anteriors al domini musulmà. De fet, es pot concloure que abans de l'establiment del monestir no es troben ni tan sols indicis que vinculin el martiri de Cugat amb el lloc d'Octavià, perquè, a més, l'episodi de la degollació sembla que era totalment desconegut. Almenys fins al s. XI, la versió desenvolupada no devia tenir gaire predicament i fins i tot era desconeguda o poc acceptada en els comtats catalans, on sovint sols s'esmentava el martiri a Barcelona pel foc.

⁴: agraïm aquesta informació, facilitada per Ramon Martí.

La necessitat de subdividir el martiri en diferents suplicis i concloure'l amb la degollació podria respondre a la multiplicació de les relíquies en llocs diferents, i sembla obvi que l'aparició tan tardana de la menció a Octavià no pot obeir a cap altra cosa que a un intent de legitimar unes suposades relíquies del monestir establert a l'indret. Abans d'això el relat del martiri era molt simple, sense context històric definit, i tot sovint el sant es considerava nat i martiritzat a Barcelona, on a voltes se situava la seva sepultura.

3.- RESULTATS DE LES EXCAVACIONS EFECTUADES ENTRE 1993 I 1995

L'actuació arqueològica realitzada entre 1993 i 1995 ha comportat diferents nivells d'intervenció. D'una banda, s'han reexcavat diversos sectors del subsòl del monestir que ja havien estat explorats amb anterioritat i que foren novament colgats de terra, i, de l'altra, s'ha excavat fins a nivells naturals l'escàs sediment arqueològic que en alguns indrets restava per extreure. Aquesta manca d'estratigrafia original, especialment evident en una àmplia zona del pati del claustre i a la sala del capítol, ha dificultat enormement la lectura i interpretació d'algunes de les estructures que ja es coneixien de les actuacions precedents i, en alguns casos, n'ha impossibilitat la contextualització històrica. Això no obstant, a partir dels resultats de la present intervenció i de la informació proporcionada per les actuacions anteriors, és possible definir un seguit de fases en l'ocupació de l'indret on actualment hi ha edificat el monestir, tant les precedents a la implantació d'aquest com de la pròpia evolució, que aquí sols es ressenya fins a l'entorn de l'any mil.

3.1.- VESTIGIS D'ÈPOCA ALT IMPERIAL

La primera ocupació del lloc coneguda arqueològicament fins ara sols és testimoniada per escadussers indicis i elements aïllats, els quals, malgrat la dispersió, sembla que indiquen l'existència d'un establiment o establiments d'època alt imperial a la rodalia de l'indret on posteriorment es bastí el cenobi benedictí de Sant Cugat del Vallès.

És prou ben coneguda la troballa d'un fragment de mil·liari d'època

de Claudi durant les excavacions efectuades al monestir entre 1931 i 1936 i que actualment està dipositat al Museu d'Arqueologia de Catalunya (Bosch Gimpera, Serra-Ràfols: 1964-65: 309; Fabre, Mayer, Rodà, 1984). Aquesta peça fou localitzada, amortitzada, a l'encreuament de dos murs baix imperials (Lantier, 1933: 341) exhumats al subsòl de la galeria NE del claustre, i es va relacionar amb els textos del s. X que expliquen l'etimologia d'Octavià per la seva situació a l'octau mil·liari des de Barcelona. D'això s'ha inferit l'existència d'una via secundària que menava de Bàrcino a Ègara per Sant Cugat, on es trobaria el suposat *castrum Octavianum* (Almagro, Serra-Ràfols, Colominas, 1945: 175-177; Bosch, Serra-Ràfols, 1964-65: 309-310). Aquesta hipòtesi, que a la vegada apuntalava la mateixa existència de la fortalesa imperial, ha estat acceptada sense crítica i reproduïda en publicacions posteriors (Ambrós, 1981: 10-11; Barral, 1974: 896-897). Recentment, no obstant això, el pas d'una via per aquest indret ha estat posat en qüestió, primer, perquè el mil·liari va ser mogut antigament de l'emplaçament original, de manera que és difícil saber des d'on fou traslladat, i, segon, perquè el seu text no conserva informació respecte a la via a la qual va pertànyer (Lostal, 1992: 52).

També de cronologia alt imperial són alguns fragments de terrissa trobats en el decurs de les diverses campanyes d'excavació que s'han realitzat al subsòl del monestir. Durant els sondejos practicats per Eduard Ripoll i Tomàs Gimeno foren recollits fragments d'àmfores que corresponen a les formes Dressel 2/4, de fàbrica tarraconense, i Dressel 20 i 30, classificats per Simon Keay (1984: 39-41 i 684-685). Per la manca d'una memòria i estudi del material d'aquesta intervenció, es desconeix el context arqueològic d'aquestes peces i l'indret precís de les troballes. Respecte als materials de l'actuació dels anys 1931 a 1936, extraviats des de fa anys, només resten algunes referències bibliogràfiques sobre l'exhumació de materials romans datables al segle I de la nostra era (Almagro, Serra-Ràfols, Colominas, 1945: 176). D'altra banda, en la recent reexcavació del pati del claustre, i formant part d'estrats de datació baix imperial o posterior, s'han trobat alguns fragments de ceràmica alt imperial, tals com un pivot d'àmfora Dressel 2/4, un fragment de vora d'una petita copa de TS sud-gàl·lica, un fragment sense forma però decorat de TS hispànica i un fragment informe de TSC A/C, del s. III, tots ells descontextualitzats i, per tant, no associats a cap estructura que pugui ser datada en aquest període.

La construcció més antiga d'època romana de la qual es té constàn-

cia arqueològica fins al present correspon a un dipòsit localitzat durant la campanya de 1971 a l'exterior del temple monàstic, prop de l'absidiola meridional, que tan sols és coneguda per la informació publicada per Domènec Miquel a partir de les notes i croquis que va confeccionar al llarg de l'excavació (1995: 79-82). Es tracta d'un dipòsit que va ser tallat per la fonamentació de la torre de l'angle est de la fortificació que fou bastida a l'indret en època romana baix imperial, de manera que, tot i no disposar-se de dades per a una datació absoluta, les relacions estructurals li atorguen un *terminus ante quem* respecte a l'edificació de la fortalesa.

3.2.- VESTIGIS D'ÈPOCA ROMANA BAIX IMPERIAL

3.2.1.- La fortalesa

Durant el Baix Imperi, al lloc fou aixecada una potent fortificació, part de la qual va servir posteriorment de base de les estructures monacals i alguns dels seus carreus foren reaprofitats en les filades baixes de l'obra romànica. Aquesta existència no fou constatada arqueològicament fins a les excavacions de la dècada dels anys trenta, en documentar-se, entre altres vestigis, sengles trams perpendiculars de la muralla al subsòl de la sala capitular i al bell mig de la galeria NE de l'actual claustre, i en insinuar-se la presència, posteriorment certificada, d'una torre de la fortificació a la base del campanar romànic de l'església, bastit al seu damunt (Serra-Ràfols, 1964-65: 309-310, tav. 2). D'altra banda, durant la intervenció dirigida per Eduard Ripoll i Francesc Martí al 1971 es va delimitar i estudiar una altra torre, sobre la qual es va assentar l'absis lateral dret de l'església monacal i que des de llavors ha quedat a la vista, i es va certificar que la capçalera del temple descansa en part damunt de la muralla NE de la fortalesa (anònim, 1971: 133). En aquesta façana, i sota l'absidiola més septentrional de l'església, s'hi pot veure l'arrencament d'una tercera torre semicircular (Ambrós, 1981: 13-14). També a la intervenció arqueològica de la dècada dels anys setanta correspon la documentació d'un altre segment de la muralla localitzat al subsòl de la sala del capítol.

La recent excavació efectuada en tres àmbits annexos situats a la galeria NE del claustre -sala capitular, espai de l'escala que dona accés al claustre superior i antiga sagristia- ha permès documentar un llenç de la

muralla, de direcció NW-SE i de 14 metres de llargada, part del qual es pot visitar sota el sòl de la recentment restaurada sala capitular. En l'extrem septentrional d'aquest espai i ocupant així mateix l'àrea de la caixa d'escala, s'ha localitzat una nova torre de planta ultrasemicircular, que s'afegeix a les esmentades i que correspon a la torre angular del nord del recinte fortificat. Té l'arrencament a la sala del capítol i continua al peu de l'escala de l'espai adjacent, on s'han pogut reconèixer el nucli de formigó i alguns dels carreus del revestiment extern del front, així com l'arrencament d'un petit tram de la banqueta de fonamentació del llenç NW de la muralla, que enllaça amb l'esmentat tram perpendicular localitzat a la galeria NE del claustre i amb un altre petit segment identificat al pati, a tocar el podi de la columnata.

Aquestes restes formen part majoritàriament de la façana NE de la fortificació romana, l'única que fins ara ha estat reconeguda amb tota la llargada i que s'estén des de l'extrem sud de la capçalera de l'església monacal fins al peu de l'escala, a partir de la qual s'accedeix al claustre superior. Als dos extrems d'aquest tram de muralla hi ha els vestigis de les dues torres que varen ser aixecades en els angles del recinte, de planta semicircular ultrapassada, i al bell mig del llenç, tal com ha estat esmentat, n'hi ha una altra de semicircular de la qual es conserva part de la traça sota l'absidiola nord de l'església. La presència d'una torre semicircular sota el campanar a la mateixa distància que la central del llenç NE respecte a les torres angulars porta a suposar una configuració idèntica d'ambdós frontis. Ara bé, la prolongació vers occident de la façana SE, més enllà de la torre del campanar, no es coneix arqueològicament per la manca d'excavació en aquest sector. Tanmateix, les fractures verticals de la façana gòtica, just a la distància on, seguint el raonament proposat, correspondria la torre angular sud, fan intuir la presència d'aquest element al subsòl, atès que les fàbriques del monestir presenten importants ruptures per assentament diferencial allà on sobresurten de les subestructures de la fortalesa romana. Aquest és tan sols un tènue indicatiu sobre la llargada de la façana SE i la ubicació de la torre angular sud, on connectaria amb una hipotètica façana SW. Respecte a l'alineació d'aquesta última, s'intueix per dues raons: en primer lloc, perquè una mina oberta als peus de l'església cap al 1857 per buscar tresors (Miquel, 1987) travessa en el seu recorregut subterrani un massís de formigó de calç i pedres molt similar a la fonamentació de la muralla NE, a l'indret que en superfície correspon al tram inferior de l'església monàs-

tica; en segon lloc, la façana septentrional del temple presenta també prop de l'angle SW del claustre romànic una altra fractura vertical que sembla que reforça la presència al subsòl dels vestigis del frontis SW de la fortalesa.

Sobre la base de tots els indicis de què es disposa, es pot plantejar la hipòtesi que la fortalesa respon a un recinte murallat de planta quadrangular, de 40x40 i 1,6 hectàrees de superfície, amb torres d'uns 8 metres de diàmetre, ultrasemicirculars en els angles i d'altres de semicirculars disposades en el llenç de muralla a intervals regulars de 14 metres, al centre de cada costat. Tanmateix, sols el traçat de la façana NE es coneix íntegrament, mentre que el de la SE només es coneix en part i se n'intueix la llargada total. D'altra banda, l'alineació del frontis SW se suposa per indicis indirectes, i tot fa pensar que la façana NW no ha existit mai completa. Això últim es dedueix perquè en l'excavació exhaustiva del pati del claustre no s'ha trobat cap traça de continuïtat de la muralla interrompuda sota del podi de l'arqueria. Allà on hauria de discórrer la façana NW de la fortalesa, d'acord amb l'alineació del fragment esmentat, no hi ha cap vestigi d'aquesta muralla, ni tan sols de la profunda rasa de fonamentació que s'hauria d'haver obert per bastir-la i que només ha estat documentada en el llenç de la sala capitular. Això porta a considerar que, o bé aquesta façana no es va arribar a construir mai, o bé el tancament de la fortalesa era més cap al nord. Ara bé, aquesta última hipòtesi cal ser descartada tenint en compte els resultats de les excavacions efectuades en l'angle septentrional del conjunt monàstic, ja que tampoc no s'hi ha trobat cap indicatiu de l'existència d'aquesta muralla.

Pel que fa a les característiques morfològiques de la fortalesa, la muralla es fonamenta en una sabata feta d'obra de reble, de pedres sense escairar lligades amb argamassa, que per la banda interna és més ampla que el parament vertical vistent, de manera que configura una banqueteta. En no poder-se excavar a la sala capitular el sediment arqueològic per la banda exterior a la muralla a causa del perill que això podria comportar per a l'estabilitat de l'edifici, desconeixem com era la fonamentació en aquest indret. La sabata es va construir excavant en les argiles la trinxera o rasa on es va abocar després tot el material constructiu amarat de morter de calç.

La fàbrica del parament vist consta d'un nucli de formigó extremadament dur (*opus caementicium*), amb pedres sense desbastar de mida variable unides amb argamassa de calç, revestit a la banda externa per un

aparell de grans carreus de pedra calcària de forma paral·lelepípedica, molt ben escairats i disposats en filades horitzontals i regulars (*opus quadratum*). El parament que revestia aquest nucli per la cara interna de la fortificació, en el tram localitzat a la sala del capítol i al peu de l'escala de l'espai adjacent, és fet de petites pedres irregulars aglutinades amb morter de calç, amb les juntes marcades imitant una carreuada i configurant una obra similar a l'*opus vittatum*. Malgrat l'existència de muralles d'època romana amb un tipus de parament de característiques semblants, com algun tram intern de la muralla alt imperial de Barcelona, cal dir que en el cas que ens ocupa el parament descrit correspon a una obra del s. XI, com s'explica més endavant. El tram de la muralla que s'ha trobat a l'antiga sagristia presenta el parament interior espoliat i sense l'acabat romànic esmentat, de manera que amb les dades al nostre abast no és possible determinar com era el parament intern original de la muralla romana. Tal vegada, i pel fet de trobar-se espoliat, hem de suposar que degué ser també de grans carreus.

Les anàlisis realitzades de diverses mostres de morter de la fàbrica romana i de la reforma romànica del parament intern de la muralla fan palès, així mateix, resultats divergents pel que fa a la composició de cada una de les obres⁵. Totes les mostres provinents de les construccions d'època romana -nucli de formigó de la torre apareguda al peu de l'escala, fonamentació de la muralla de la sala capitular i tram de la muralla que aflora al jardí del claustre- presenten una idèntica composició, a base de calç i sorra en proporcions molt similars, mentre que la quarta mostra, extreta de les juntes del parament romànic, presenta una argamassa feta amb guix, calç i una petita quantitat de sorra.

L'amplada total de la muralla, incloses la banqueta i la reforma romànica del parament intern, és variable: en el punt més ample fa 4,1 m i en el més estret, 3,8 m. L'alçada del parament vist conservat és d'uns 0,8 m, mentre que la fonamentació té 2,85 m, de manera que l'alçada de la construcció conservada assoleix en total 3,65 m. Finalment, la banqueta de la muralla té 1,5 m d'amplada.

La cronologia fundacional de la fortificació ha estat objecte de controvèrsia. Mentre que Pere Bosch Gimpera i Josep de C. Serra-Ràfols la

⁵: anàlisis d'espectrofotometria d'infraroig realitzades per Eudald Cid i Ballbé, del Servei de Restauració de Béns Mobles de la Generalitat de Catalunya, i per M. Pilar Navarro, del Departament de Química Orgànica de la Universitat de Barcelona.

consideraven una construcció alt imperial, destruïda per ràtzies de francs i alamans al s. III (1964-65: 309-310), l'excavació feta al 1971 per Francesc Martí va aportar nous elements que feren atribuir-hi una cronologia del s. IV en vista de l'associació de la muralla amb fragments de TSCD (anònim, 1971: 133). Amb més rigor i a partir de les mateixes dades, altres autors situen l'edificació de la fortalesa a partir de l'inici d'aquesta mateixa centúria (Keay, 1984: 40). D'altra banda, i com a resultat del sondeig executat per Tomàs Gimeno a l'interior de la sala capitular, es va datar a final de s. III (Gimeno, 1988), sense que es coneguïn, però, les evidències que la sustenten. Aquest sondeig va coincidir amb el centre d'una sitja que era tallada pel llenç de muralla, amb la qual cosa és probable que aquesta cronologia pugui correspondre a l'amortització de l'esmentada sitja. Tot i que la reexcavació de la sala capitular i els espais annexos ha afectat una mostra molt reduïda del sediment arqueològic associat a la fortalesa, a partir de la ceràmica apareguda en les argiles que varen ser tallades per a la construcció de la muralla, fonamentalment fragments de TSCD, formes Hayes 59 (320-400/420) i Hayes 61A (325-400/420), es pot afirmar que fou bastida a partir del segon quart del s. IV, cronologia que concorda, per tant, amb l'obtinguda en la intervenció de 1971 a l'exterior del recinte.

A Catalunya hi ha diversos recintes murallats que varen ser construïts o remodelats en el Baix Imperi, com la muralla que envoltava Sant Martí d'Empúries, les *Clausurae* del pas pirinenc del Pertús o la reforma detectada a la torre de Minerva de la ciutat de Tarragona (Járrega, 1991: 332-333; Nolla, 1993: 214-216). Així mateix, la muralla de Girona fou objecte de reforma a final del s. III o molt a principi del s. IV (Nolla, 1988: 87-88), i respecte a la datació de la vorada fortificada baix imperial de Barcelona, força discutida, avui dia hi ha consens en situar-la també a principi del s. V (Járrega, 1991; Granados, Rodà, 1993: 27-30). Però no hi ha, en l'estat actual de la recerca, cap fortalesa al nostre país que pugui ser tipològicament comparada amb la que ací tractem, si bé la planta és similar a la d'altres fortificacions existents en diverses regions de l'imperi Romà, com per exemple al desert oriental d'Egipte (Reddé, 1995: 96-97, fig. 9, 106) o al *limes* germànic (Petrikovits, 1971). El paral·lel més proper és el fortí d'Asperden, construït entre el 364 i el 375, un *burgus* de planta quadrada de 40 m de costat, amb torres circulars als angles i als costats (Petrikovits, 1971: 196).

3.2.2.- La basílica i les edificacions annexes

En un sector de l'espai delimitat pel recinte fortificat, que actualment correspon al pati del claustre, es bastí a partir de la meitat del s. V un edifici al qual posteriorment es va afegir un absis, que constitueix l'espai arquitectònic més identificable, així com tota una sèrie de construccions annexes, les quals, pel notable grau d'arrasament que presenten, són de difícil interpretació. Gran part d'aquestes estructures eren conegudes arran de la recerca arqueològica de 1931-36, durant la qual foren excavades totalment llevat de petits testimonis de sediment arqueològic que van restar intactes, majoritàriament sota les restes dels paviments o sota les traces de les preparacions allà on aquests estaven erosionats. D'aquest edifici, tan sols s'han pogut excavar de bell nou alguns petits sectors de la nau principal i de la cambra funerària destacada que hi ha ubicada al nord, i també diverses tombes que formaven part de la necròpolis que es generà al voltant i a l'interior. De les cambres adossades al SE de la nau, interpretades per Xavier Barral com a capelles laterals (1974: 901-902; fig. 6), sols s'ha localitzat el carregament al mur meridional, ja que, per evitar problemes d'estabilitat en l'arqueria del claustre romànic, s'ha deixat sense excavar una franja de dos metres d'amplada a tot el perímetre del pati que ha impossibilitat l'exhumació d'aquests espais.

En termes generals, l'estat de conservació de l'edifici és força precari, de manera que es fa molt difícil establir algunes qüestions, com per exemple la ubicació de la porta i, per descomptat, la restitució de l'edifici en alçada. Els peus de la nau pràcticament han desaparegut, i de la paret NW, localitzada a trams, sols resta l'última filada dels fonaments perquè foren segats per la construcció de diverses canalitzacions i arquetes d'època baix medieval i moderna que s'associen a la font central del pati i a la xarxa de desguàs. Només es conserven per damunt de la banquetta de fonamentació la paret NE, part del tancament SE i tot l'absis, però aquestes estructures presenten alguns trams reaixecats, els paraments i coronament reajuntats amb ciment i alguns sectors recalçats amb sabates del mateix material, obres que responen a una consolidació de les estructures realitzada poc temps després de la descoberta, a final de la dècada dels anys trenta o bé ja entrada la dècada següent.

De fet, en l'estadi inicial, aquesta edificació era constituïda només per una nau rectangular destinada a usos funeraris, de 17,5 m de llargada

per 9,3 m d'amplada, orientada NE-SW, i per una cambra sepulcral lateral oberta al nord, de 3,4 m per 3,2 m, a l'interior de la qual hi havia dos sarcòfags construïts. Les tombes existents dins la nau, atribuïbles amb certesa a aquesta primera fase, estan totes adossades en paral·lel als murs perimetrals i són integrades per una caixa de *tegulae* amb coberta a doble vessant sobre la qual hi ha una estesa horitzontal d'*opus signinum*.

Els murs que componen la nau, d'uns 50 cm d'amplada, són fets de paredat irregular, amb pedres calcàries més aviat petites o mitjanes sense desbatar o lleugerament retocades, unides amb morter de calç, que defineixen filades més o menys seguides i la disposició dels quals en alguns sectors insinua l'*opus spicatum*. El parament intern de les parets presenta un arrebossat que arriba fins a la banquetta de fonamentació i està conservat especialment en el mur NE de l'aula. Quant al paviment de l'estança, la mateixa argila natural el degué constituir, tal vegada reforçat en alguns indrets per una prima estesa de morter de calç. De forma evident però tan sols la coberta de *signinum* de les tombes, de superfície aproximadament horitzontal, marcaria el nivell del pis, a banda de senyalitzar la ubicació de les sepultures. Aquestes tombes amb coberta de *signinum* no foren identificades com a tals per P. Bosch Gimpera i J. de C. Serra-Ràfols, la superfície de picadís de les quals fou interpretada com el paviment de l'estadi més antic de la basílica (Bosch Gimpera, Serra-Ràfols, 1964-65: 311 i 313).

La cambra sepulcral destacada que es troba al nord del recinte esmentat i que diversos autors varen atribuir al suposat mausoleu del màrtir Cugat albergà dos sepulcres d'obra, semiexcavats a l'argila natural i orientats en direcció NE-SW, l'un situat al fons de la cambra i l'altre adossat al mur mitger amb l'aula. El del fons, construït amb molta més cura que l'altre, presenta, a més, els encaixos de la coberta, constituïda per peces d'argila, probablement bipedals o similar (Bosch Gimpera, Serra-Ràfols, 1964-65: 312). Si bé els dos sepulcres foren excavats a la dècada dels trenta i els mateixos autors afirmaren que es trobaren totalment buits (1964-65: 312), en la intervenció de què tractem han estat descobertes, exhaurint l'escàs sediment arqueològic de l'interior, les restes de l'esquelet d'un dels individus inhumats, els ossos del qual conservaven encara part de la connexió anatòmica. La morfologia dels murs perimetrals d'aquesta edificació, bastits al damunt d'una banquetta de fonamentació correguda que talla l'argila geològica, no difereix essencialment de les referides per a la nau, tal vegada amb més presència de morter en la composició. D'altra banda, cal

destacar l'existència a l'exterior de tres pilars fets amb bipedals, perfectament lligats amb la resta de l'obra i adossats a les arestes de l'edifici, els quals bé podrien haver exercit en alçada una funció estructural, a tall de contrafort, o bé obeir a una intenció ornamental.

Pel que fa al lligam entre la nau i la cambra sepulcral lateral, si bé el punt de contacte entre ambdues està molt desfigurat per estructures posteriors, tots els indicis i les relacions estratigràfiques i constructives detectades porten a considerar que foren bastides coetàniament o, tal vegada, a indicar una possible posterioritat de la cambra respecte de la nau, però en cap cas no demostren l'anterioritat del mausoleu respecte de la nau tal com s'ha afirmat (Barral, 1974: 898), tota vegada que aquesta interpretació és bastida a partir de les fotografies que es conserven de l'excavació de P. Bosch Gimpera i J. de C. Serra-Ràfols i es fonamenta en una premissa errònia, ja que pren com a mur mitger entre la cambra i la nau una estructura que, de fet, correspon a una canalització d'època baix medieval (Barral, 1974: foto fig. 14).

Quant a les esmentades tombes de *tegulae* amb coberta a doble vessant i recobriment horitzontal d'*opus signinum*, de les quals n'hi ha tres, una d'elles possiblement doble, són anteriors a la reforma del recinte sepulcral que constitueix la fase següent i que comporta la subdivisió de l'interior de la nau. Una de les sepultures es localitza efectivament sota els murs que compartimenten l'espai, una altra degué també quedar en posició infra-jacent als murs, però una paret posterior va destruir el tram del mur que devia cobrir-la, i, finalment, pel que fa a la tercera tomba, si bé no presenta cap relació estructural amb les parets que constitueixen la reforma, té analogies formals amb les anteriors, de manera que no seria del tot agosarat atribuir-la també a l'estadi inicial de l'edifici. Tot i que hi ha en diferents indrets tombes tardoantigues amb una estructura de *tegulae* i un recobriment de picadís que adopta formes diverses, el paral·lel més proper el constitueix la sepultura núm. 5 de la necròpolis que hi ha al voltant de l'església de Santa Maria de Mataró, la qual, ultra la caixa de *tegulae*, bipedals, pedres i morter, presenta també una coberta d'*opus signinum* horitzontal. A més a més, aquesta coberta descriu un lleuger pendent cap als peus i té una rebava perimetral en els extrems de la placa, característiques específiques que almenys una de les tombes de Sant Cugat també posseeix (Ribas, 1975: 79-80, 82, làm. 2, fig. 39, 40 i 41). Un altre paral·lel el constitueix, així mateix, la sepultura amb recobriment horitzontal de *signinum* localitzada al

darrere de l'absis de l'església anomenada de Santa Margarida II, a l'Escala (Almagro, Palol, 1962: 37, 39 i 41). La datació precisa d'aquesta mena de sepultures és difícil d'establir, tot i que els dos exemplars esmentats com a parangó se situen a final del s. VI a partir de la similitud que presenten senyals creus en relleu que hi ha obrades en el picadís d'ambdues amb una altra d'apareguda a la necròpolis mallorquina de Son Peretó.

Respecte a la cronologia del recinte funerari, hi ha pocs elements que permetin fixar-la de manera precisa, ja que l'extrema migradesa del registre arqueològic i l'ampli ventall temporal d'alguns dels materials recuperats ho dificulten. Això no obstant, i pel fet d'haver-se pogut determinar que els murs del recinte foren bastits amb posterioritat a dues sitges que eren obliteratedes per nivells que contenien, entre d'altres, diversos fragments de TSCD (forma Hayes 59), una vora de plat de TSCC tardana (forma Hayes 82 A) i fragments d'àmfora oriental del tipus Keay LIII -aquesta última ben documentada a Tarragona cap al 440-450 a l'abocador de Vila-roma (Ted'a, 1989: 302-316) i al solar de la seu del Col·legi d'Arquitectes (Aquilué, 1993: 113), entre el 475 i el 525-, es pot afirmar que l'edifici en qüestió fou edificat a partir de mitjan segle V.

Temps després, la nau sepulcral de què tractem fou reformada substancialment i va adoptar explícitament la condició de basílica cristiana, tal com fa avinent l'absis que aleshores es va afegir a la façana NE, de planta de ferradura a l'interior i de forma pentagonal a l'exterior. Pel que fa a la nau, va mantenir-se'n la caixa perimetral, però se'n compartimentà l'espai intern amb la construcció d'uns murets, els quals, malgrat el mal estat de conservació, sembla clar que crearen dos àmbits laterals i simètrics adossats a la capçalera, separats per un estret passadís central que menava al presbiteri. En aquestes parets s'aprecien dos moments de construcció que bé podrien denotar dues etapes en la constitució d'aquests àmbits laterals. En primer lloc, es bastí un mur transversal a la nau, paral·lel a la capçalera, que havia de dividir-la en dues estances comunicades per una porta central a partir de la qual s'edificaren posteriorment els dos murs perpendiculars que constituïren el passadís central i que tancaren els recintes esmentats. Respecte al suposat nàrtex dels peus de la basílica que els primers excavadors varen establir (Bosch Gimpera, Serra-Ràfols, 1964-65: 313; tav. 5), no hi ha cap indicatiu objectiu que permeti la seva restitució, com tampoc creiem que es pugui deduir a partir de les plantes i fotografies conservades de la intervenció arqueològica de 1931-36, com ja ha estat observat en altres oca-

sions (Palol, 1967: 374, nota 4; Barral, 1974: 901, nota 3). En relació amb els paviments, no s'han detectat remodelacions en l'espai de l'aula, de manera que devia continuar sent la mateixa argila, en alguns indrets potser coberta per una fina capa de morter de calç, i, pel que fa al mosaic que devia cobrir el presbiteri (Bosch Gimpera, Serra-Ràfols, 1964-65: 313), no n'hi ha cap constància gràfica ni fotogràfica i tampoc no ha pogut ser confirmada la seva existència.

Constructivament, l'absis, d'una banda, i els murs centrals de la nau, de l'altra, presenten entre si clares diferències. Mentre que el primer està constituït per pedres de mides diverses lligades amb morter de calç fent filades força regulars, els segons són fets de maçoneria poc acurada, amb pedres més aviat petites sense desbastar i filades de peces en disposició inclinada, a manera de mitja espiga, a més d'alguns fragments de *tegulae*, tot plegat lligat amb argila. Malgrat aquestes divergències, la mateixa existència de l'absis dona sentit al passadís definit pels àmbits laterals, de manera que sembla evident que foren coetanis, si més no durant un temps. Aquesta interpretació és reforçada per l'existència d'una estructura de terra amb folre de pedres que es localitzà força erosionada entre els dos murs del passadís, adossada a la paret que separa el presbiteri de la nau. Fou interpretada per P. Bosch Gimpera i J. de C. Serra-Ràfols com el basament d'un altar (1964-65: 313), però és molt plausible que, de fet, correspongui a un graonet fet per salvar el desnivell que devia haver-hi entre un i altre espai de la basílica, tota vegada que el paviment de l'absis devia estar situat a una cota més elevada, si s'ha de jutjar per l'alçada de la banqueta de fonamentació. A més a més, el mur de separació entre la nau i l'espai presbiterial és corregut, sense cap indicatiu d'obertura, de manera que la comunicació entre una i altre devia estar per sobre de la cota conservada de la dita paret.

Atès que no es disposa de materials que permetin datar aquestes remodelacions, ja que l'espai presbiterial havia estat anteriorment excavat totalment i el migrat sediment associat als murs centrals no contenia materials amb clara significació cronològica, no podem afegir res al que ja ha estat publicat en relació amb els indicis cronològics que es desprenen de la tipologia de l'absis de la basílica. Només cal recordar que, segons els excavadors, és d'època visigòtica (Bosch Gimpera; Serra-Ràfols: 1965: 313; Lantier, 1933: 341), del s. VI per a Pere de Palol (1967: 44), i que Xavier Barral el data també a final de la mateixa centúria (1974: 906). Els paral·lels geogràficament més propers a la capçalera de la basílica de Sant

Cugat no són, tanmateix, gaire aclaridors, perquè, malgrat que s'esmenta sovint com a tal l'absis del temple de l'amfiteatre de Tarragona, d'aquest sols hi ha constància segura de la planta interior de ferradura, mentre que l'exterior no ha pogut ser determinada; cal afegir-hi, d'altra banda, que aquest edifici, atribuït a la segona meitat del s. VI, presenta també una cambra destacada a l'angle NE, amb funcions sepulcral (Ted'a: 1990: 205-235). Així mateix, cal assenyalar l'absis pentagonal de l'església de Santa Maria de Cornellà, molt mal conegut i suposadament d'època visigòtica (Pagès, 1983: 66-82), i el de Sant Miquel de Terrassa, de planta de ferradura interior i poligonal a l'exterior, d'una cronologia molt controvertida que oscil·la, segons els autors, entre els s. VI-VII i l'època preromànica (Moro, Adell, a *Catalunya Romànica*, 1991: 244-255).

Finalment, es documenta al temple una nova reforma, que consisteix en la transformació de la nau en un espai únic i en la instal·lació d'un paviment d'*opus signinum* a tota la superfície, cosa que comporta el desmantellament dels àmbits laterals i del passadís central. Un indicatiu respecte a la continuada utilització de la cambra funerària de l'angle nord de la basílica el proporciona la informació gràfica de la recerca arqueològica de 1931-1936, a partir de la qual es coneix l'existència d'una tomba de *tegulae* amb coberta a doble vessant perfectament encabida a l'interior i sobreposada a un dels sarcòfags de l'estadi inicial però a una cota molt superior. Tot i que aquest fet indica també un recreixement del nivell intern d'aquesta cambra, malauradament no pot ser datat ni tampoc atribuït amb certesa a cap de les dues fases de reforma que s'han observat a la nau, si bé demostra la continuïtat en la funció sepulcral de la peça fins a un estadi avançat.

Impossible, a partir del registre arqueològic, és determinar com i quan aquest temple va perdre la funció i fou aterrat, entre altres coses perquè els estrats que podrien haver-ne indicat la destrucció o abandó foren excavats durant la intervenció de 1931-36. Tan sols es disposa d'una succinta referència a un suposat nivell d'incendi que cobria les construccions d'època visigòtica i que es localitzava sota de les que consideraren alt medievals, el qual es posava en relació, no cal dir que sense fonament, amb la invasió musulmana de principi del s. VIII (Bosch Gimpera, Serra-Ràfols, 1964-65: 315). Les restes que varen ser interpretades com a testimonis de la reconstrucció del monestir en època carolíngia i comtal, edificades al damunt de l'esmentat nivell de cendres, corresponen, de fet, a les canalitzacions i registres d'època baix medieval i moderna que estan relacionades

amb la xarxa de desguàs de la font central del pati. Cal observar, d'altra banda, que la cota del paviment de *signinum* de la basílica és tan sols lleugerament inferior a la que presenten el pati del claustre i les galeries romàniques, de manera que la sedimentació que la ruïna del temple hauria produït fou sistemàticament extreta per mantenir l'anivellació. L'única dada segura que s'obté de la destrucció és la mateixa edificació de la galeria romànica NE del claustre, bastida a cavall dels s. XII-XIII, atès que la seva fonamentació se sobremunta a l'absis de la basílica. Encara que resulta improbable, no es pot descartar, per tant, que la basílica s'hagués mantingut dempeus fins en aquest moment, hipotèticament enmig del pati claustral definit per les edificacions del s. XI.

Els nivells de preparació del paviment d'*opus signinum* no han proporcionat materials que puguin ser indicatius de la cronologia de l'últim estadi atestat a la basílica. Només es pot donar compte d'una sèrie de materials trobats al centre de la nau sota aquestes preparacions, els quals, ultra una dilatada cronologia, no tenen cap altra vinculació física directa amb les estructures de la nau que la posició infrajacent a l'últim paviment, de forma que tampoc no poden posar-se en correspondència directa amb les divisions internes que configuren la fase precedent del temple. Entre aquests, cal fer menció de dos fragments de bols de DSP (formes Rigoir 3A i 15A), de fragments d'àmfores Keay LIII, una d'elles amb *titulus pictus*, i d'un AE de Valent, encunyat a *Lugdunum* o *Arelate* el 364-367 però amb una àmplia circulació en època baixa imperial i postimperial⁶. Aquests elements no ajuden a matisar la datació de la basílica ni de les reformes, però en qualsevol cas reforcen una cronologia per al temple posterior a mitjan segle V.

A part de les tombes ja esmentades amb coberta horitzontal de *signinum* i dels dos sarcòfags construïts dins la cambra funerària, de la necròpolis que es generà a redós de la basílica han estat localitzades, en les diverses intervencions arqueològiques realitzades al subsòl del monestir, quaranta-quatre sepultures en caixa de *tegulae*, la majoria a doble vessant, i una altra de lloses formant una cista. D'aquestes, durant la campanya de 1993-1994 se n'han excavat set, la cista i sis tombes de *tegulae*, les quals eren a l'interior de la nau o als voltants més immediats i ja havien estat localitzades durant la recerca arqueològica de 1931-36. En aquella ocasió, però,

⁶: classificació feta per Maria Clua i Mercadal, del Gabinet Numismàtic del Museu Nacional d'Art de Catalunya.

fou excavat tot el sediment associat a les sepultures a excepció de l'interior i, en conseqüència, s'han trobat absolutament descontextualitzades de l'entorn estratigràfic, cosa que ha impedit qualsevol apreciació respecte a la cronologia relativa dels enterraments. Cal assenyalar que cap de les inhumacions no presentaven elements d'aixovar personal o d'una altra índole que poguessin aportar indicis en relació amb la seva datació, i solament la disposició en paral·lel als murs de la basílica pot ser demostrativa de la seva coetaneïtat respecte del temple.

D'altra banda, dins mateix del pati del claustre hi ha vestigis que correspondrien a una o més edificacions contemporànies a la basílica de les quals resulta problemàtic fixar la morfologia i funcionalitat perquè s'han trobat molt malmeses i pràcticament sense sediment arqueològic associat. El conjunt amb una estructura general més definida es localitza al NW del pati i és integrat per dues estances, una d'elles pavimentada amb *opus signinum*, de les quals es desconeixen, però, les dimensions globals, ja que s'estenen més enllà de la zona afectada per l'excavació. A partir de l'anàlisi estructural, es distingeixen diverses remodelacions, però no ha estat possible establir-ne les corresponents datacions. Tampoc no pot concretar-se'n la perduració, per la manca total d'estrats de destrucció o d'abandonament per sobre dels nivells de circulació conservats. Pel que fa al material arqueològic més significatiu exhumat sota de l'esmentat paviment i procedent també del fons de l'estança adjacent, cal destacar un fragment de TSCC tardana (forma Fulford 27) de final del s. V i inici del VI, un bol de TSCD (forma Hayes 61 B) datat entre el 380 i el 450, un altre bol de DSP (forma Rigoir 15) amb una cronologia que oscil·la entre el 370 i el 500 i, finalment, un fragment de vora d'àmfora del tipus Keay LXII (variant I o K) datada a partir del segon quart del s. V i fins i tot a l'inici del s. VII.

3.3.- EL PRIMITIU MONESTIR D'OCTAVIÀ

L'existència a l'indret d'Octavià d'un monestir dedicat d'origen als sants Cugat i Fèlix, que posteriorment va passar a advocació exclusiva del primer, es troba testimoniada inicialment per un precepte del rei Carles el Calb datat vers els anys 875/877. El 878, Lluís el Tartamut, en una carta reial adreçada al bisbe Frodoí de Barcelona, va concedir a la seva església el cenobi d'Octavià, de manera que s'establí una estreta vinculació entre l'abadia i l'episcopat (Abadal, 1926-1950: 67-71 i 190). Si bé no es dispo-

sen de més notícies documentals del s. IX, a partir de l'inici de la centúria següent són molt abundoses i indiquen un procés de creixement molt important (Salrach, 1992), que queda palès en el precepte del rei Lotari del 986 on es confirmen les seves possessions i drets, a més d'especificar-s'hi que l'alou de l'entorn del monestir havia estat donat pel comte Sunyer (911-947), cosa que sembla que insinua que el lloc d'Octavià o bona part era, en origen, bé una possessió del mateix llinatge comtal, bé un domini fiscal.

De fet, arqueològicament, poca cosa es coneix amb certesa del monestir més primitiu, i tan sols alguns vestigis clarament anteriors a les edificacions bastides a partir del tombant dels s. X-XI poden ser adscrites al primer monestir, o tal vegada a un establiment precedent a aquest, atès que l'únic enquadrament cronològic possible per a aquestes restes és, d'una banda, la seva anterioritat als volts de l'any mil i, de l'altra, la seva posterioritat als s. VI-VII, en tant que els contextos estratigràfics que tenen associats no presenten ceràmiques de tradició tardoromana.

La construcció més antiga d'aquesta fase, datable entre final del s. VII i abans de l'inici del s. XI, es troba reaprofitada a l'extrem de tramuntana de l'ala NE de les dependències claustrals. En aquest indret, a la part baixa de l'angle sud de l'edifici actual hi ha els murs NW i SW, bastits amb maçoneria i traces d'encofrat que conflueixen en una aresta de grans carreus de bona talla, que difereixen completament de les construccions del primer romànic que s'hi sobremenuten. Aquest angle permet definir, per l'alineació dels murs, una edificació rectangular de grans dimensions que, en direcció SE, arribaria més enllà de l'actual sala capitular, amb una disposició similar a la de l'ala NE de les dependències claustrals. Només l'extrem d'aquest primitiu edifici ha estat excavat, i a l'interior s'hi ha trobat un paviment de calç sobre l'argila natural i unes parets de tovot que compartimentaven l'espai tan longitudinalment com transversalment. Les reformes empreses a partir del tombant dels s. X-XI comportaren la remunta i la modificació d'aquest edifici, en bastir-se una nova façana NE, que es correspon amb l'actualment en peu i que es prolonga fins a la caixa d'escala i la sala capitular, on s'ha trobat el basament aixecat damunt de les restes de la muralla romana i amb l'alineació coincident amb aquesta. Aquesta nova façana i les altres construccions coetànies es caracteritzen per un parament de pedres poc desbastades, amarades amb morter de calç i regularitzat amb el junt marcat a ferro. Aquest edifici del primer romànic era de dues plantes, segons es coneix pels dos nivells de finestres d'arc de mig punt i

doble esqueixada que encara es conserven en nombrosos segments del mur.

Anteriors a les obres del primer romànic són també els vestigis d'un edifici originalment exempt i de grans dimensions que ocupa gairebé tota l'ala NW de les dependències claustrals i que no ha estat excavat. Separat de l'extrem septentrional de la construcció anteriorment descrita per un estret pas descobert, aquest edifici s'allargava fins a l'extrem oest del claustre, i en resta la façana SE. Presenta un doble nivell de finestres d'arc de punt rodó i doble esqueixada que a la planta baixa són de majors dimensions i eren tancades per gelosies de guix, de les quals es conserva un fragment (Puig i Cadafalch, 1927-1931; Ambrós, 1981: 22-23). A partir d'aquestes dues edificacions es pot restituir un primer estadi de la configuració de l'abadia en dos blocs d'edificis disposats perpendicularment en L que corresponen, en part, a les actuals ales NE i NW.

El programa constructiu encetat cap a l'any mil i registrat per les escriptures monàstiques (Ambrós, 1981, 26) no s'ha de considerar conseqüència de cap destrucció provocada per un suposat atac d'al-Mansur el 985 al cenobi, atès que aquest resta en entredit després de l'estudi de Gaspar Feliu (1982), sinó que s'ha d'entendre com un producte de la mateixa dinàmica de creixement del poder senyorial de l'abadia. A aquesta nova etapa no sols correspon l'esmentada remodelació de l'ala NE, sinó també la unió amb l'edifici exempt del NW. Així mateix, pertany a aquesta fase part de l'ala SW de les dependències claustrals, molt alterada per construccions posteriors i que en part fou sondejada els anys trenta, i més recentment per Antoni Caballé (1990). Els murs de la construcció romànica es conserven en part en alçada o poden ser resseguits per les fonamentacions localitzades en les intervencions esmentades, i permeten definir un gran edifici rectangular unit a l'ala NW que cap al costat oposat es perllongava més enllà de l'actual façana del temple monàstic. D'aquest últim, l'única part que correspon a l'edifici del primer romànic és el cos del campanar fins al primer nivell d'obertures, aixecat sobre la torre central del frontis SE de la muralla romana. La ubicació del cloquer en aquest indret indica, com va proposar Jordi Ambrós (1981, 31-34), que el temple de l'onzena centúria ocupava aproximadament el mateix emplaçament que l'edifici romanicogòtic actual.

Així, doncs, el monestir de Sant Cugat d'Octavià al s. XI va adoptar plenament la morfologia claustral, com feren els altres grans cenobis catalans de l'època, i va quedar organitzat en tres llargues ales de dependències,

totes elles segurament de dues plantes, al SW, NW i NE, mentre que al SE hi havia, com ara, el temple monàstic. L'interior d'aquest rectangle constituïa un gran pati claustral, dins del qual podria fins i tot haver-se mantingut en peu la primitiva basílica. No sembla, però, que aquest claustre hagués estat dotat d'unes galeries arcades precedents a les bastides a cavall dels s. XII-XIII, atès que les fonamentacions que hi havien estat atribuïdes (Ambrós, 1981, 26-27) sembla que corresponen en realitat a l'obra tardoromànica. De fet, tan sols els basaments dels pilars trobats enmig de la galeria SE permeten assenyalar l'existència d'un porxo adossat a la façana claustral del temple romànic (Ambrós, 1981, 27 i 34).

4.- RECAPITULACIÓ

A partir de les evidències exposades, s'insinua cada cop amb més fermesa la presència d'un establiment de l'Alt Imperi al lloc on s'edificà el monestir de Sant Cugat o a les proximitats, i es confirma plenament l'existència d'una fortalesa d'època baix imperial que fins al present no té parangó a la Tarraconense. Tenint en compte les noves dades, es tractaria d'un recinte de planta quadrada amb torres rodones als angles i semicirculars al centre de les façanes, si bé el coneixement arqueològic del perímetre segueix sent molt fragmentari. No és possible, però, establir l'autoritat que la féu erigir, ni les funcions que aquesta fortificació havia de desenvolupar, qüestions, d'altra banda, que cal relacionar amb un context general de militarització dels enclavaments més importants de la regió a la fi de l'imperi.

Com ja ha estat argumentat, sembla que l'obra de la fortalesa no es va arribar a concloure, i aviat l'indret va prendre un caràcter funerari i de culte en construir-s'hi un recinte sepulcral, que va esdevenir posteriorment de forma manifesta una basílica amb una necròpolis estesa al voltant. Aquesta última va ocupar l'interior del perímetre de la fortificació, on també es va ubicar el temple, mentre que a l'exterior no hi ha constància d'enterraments i, per contra, s'hi troben diverses edificacions coetànies a la basílica.

L'establiment alt imperial, la fortificació, el recinte funerari-basílica i el monestir posterior són quatre implantacions que se succeeixen en el temps en un mateix indret, sense que a hores d'ara i a partir del registre

arqueològic sigui possible establir-ne els lligams, sobretot quan la vinculació de la basílica amb el lloc de martiri i de culte primitiu a Sant Cugat resulta més que dubtosa. Respecte al suposat monestir d'època visigòtica que diversos autors han plantejat, la precarietat de l'estat de conservació de les edificacions adjacents a la basílica impedeix confirmar-ne o refutar-ne l'existència. En realitat, no és fins al darrer terç del s. IX que les escriptures permeten constatar la presència del cenobi d'Ocatavià dedicat d'inici a dos màrtirs de la Tarraconense i poc després exclusivament al barceloní Cugat. Tot i que és poc el que es coneix de l'evolució constructiva de l'abadia, resta plenament confirmat que cap a l'any mil un ampli programa arquitectònic va comportar la remodelació de les edificacions preexistents i la construcció d'altres de noves, entre elles un temple, que adoptaren definitivament l'organització claustral que s'ha mantingut fins al present.

AGRAÏMENTS

Volem expressar el nostre agraïment a totes aquelles persones que d'una o altra manera han col·laborat en la realització d'aquest treball, especialment als directius i operaris de l'empresa Sapic, a Jordi Aguelo, Xavier Barral, Ricard Batista, Charles Bonnet, Ramon Jàrraga, Alberto López, Ricardo Mar, Francesc Martí, Araceli Martín, Domènec Miquel, Josep M. Nolla, Pere de Palol, Alba Rodríguez, Anna Sala i a tot el personal del Servei de Restauració de Béns Mobles de la Generalitat de Catalunya, singularment a Josep M. Xarrié, Àngels Jorba i Carles Aymerich.

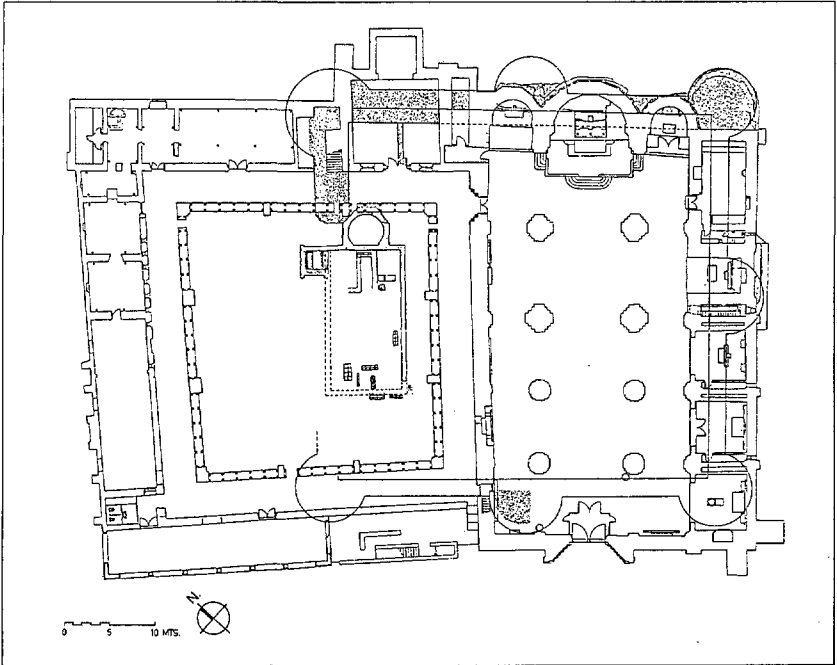
BIBLIOGRAFIA

- ABADAL, R. D', 1926-1950: *Catalunya Carolíngia*, vol. II. 1, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- ALMAGRO, M., SERRA-RÀFOLS, J. DE C., COLOMINAS, J., 1945: *Carta arqueològica de Espanya*. Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, p. 175-177 fig. 26 i làm. XIII-XIV.
- ALMAGRO, M., PALOL, P. de, 1962: "Los restos arqueológicos paleocristianos y alto-medievales de Ampurias", *Revista de Gerona* (Girona), núm. 20, p. 27-41.
- AMBRÓS, J., s.d. (1981): *El monestir de Sant Cugat del Vallès*, Ed. Oikos-Tau, Vilassar de Mar.
- ANÒNIM, 1971: "Excavaciones en el monasterio de Sant Cugat del Vallès (Barcelona)", *Información Arqueológica* (Barcelona), núm. 4-5 p. 133.
- ANÒNIM, 1973: "Visita del subdirector general de Bellas Artes", *Información Arqueológica* (Barcelona), núm. 10, p. 91-92.
- AQUILUÉ, X., 1993: *La seu del Col·legi d'Arquitectes. Una intervenció arqueològica en el centre històric de Tarragona*, Tarragona.
- BARRAL, X., 1974: "La basilique paléochrétienne et wisigothique de Sant Cugat del Vallès (Barcelone). Dossier archéologique et essai d'interprétation", *Mélanges de l'École Française de Rome* (Roma), vol. 86, p. 891-928.
- BOSCH GIMPERA, P.; SERRA-RÀFOLS, J. DE C., 1964-1965: "Scavi a Sant Cugat del Vallès (Catalogna). Del castrum romano al monastero attuale", *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, vol. XXXVII, p. 307-323.
- CABALLÉ, A., 1990: *Informe. Seguiment i excavació arqueològica de les obres d'adequació dels claustres del monestir de Sant Cugat del Vallès*, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. Informe inèdit.
- Catalunya Romànica* (dir. A. Pladevall), 1991 i 1992, vols. XVIII i XX, Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- DELEHAYE, H.; QUENTIN, H., 1931: *Acta Sanctorum. Novembris* vol. II *Pars posterior*, Bruxellis.
- FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I., 1984: *Inscriptions romaines de*

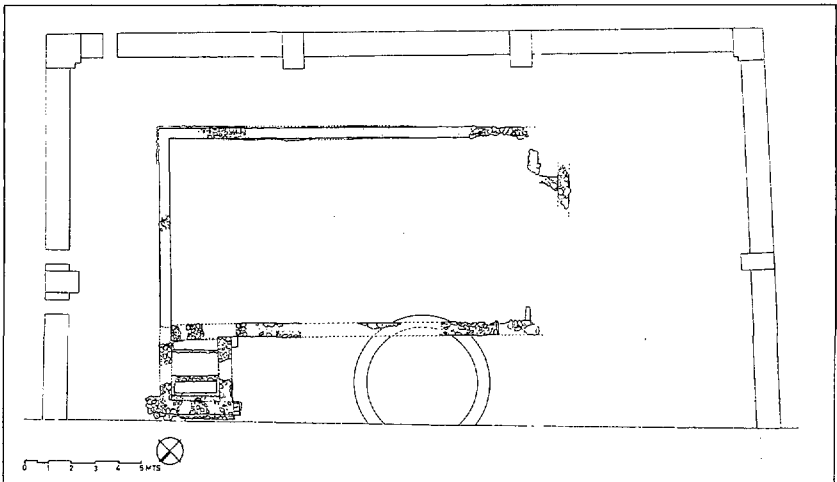
- Catalognes I Barcelone (sauf Barcino)*, Diffusion de Boccard, París, p. 213-214.
- FÁBREGA GRAU, A., 1953-1955: *Pasionario hispánico*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas (Monumenta Hispaniae Sacra. Serie litúrgica, VI), 2 vols., Madrid-Barcelona.
- FELIU, G., 1982: "Al-Mansur, Barcelona i Sant Cugat", *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, (Barcelona), núm. 3, p. 49-54.
- FEROTIN, M., 1904: *Le liber ordinum en usage dans l'église wisigothique et mozarabe d'Espagne du cinquième au onzième siècle*, vol. V *Monumenta ecclesiae liturgica*, Librairie de Firminin-Didot et Cie., París.
- FEROTIN, M., 1912: *Le liber mozarabicus sacramentorum et les manuscrits mozarabes*, vol. VI *Monumenta ecclesiae liturgica*, Librairie de Firmin-Didot et Cie., París.
- GAIFFIER, B. DE, 1971: "Relations religieuses de l'Espagne avec le nord de la France. Transferts de reliques (VIIe-XIIe siècle)", *Subsidia Hagiographica* (Brussel-les), núm. 52 *Recherches d'hagiographie latine*, p. 7-29.
- GIMENO, T., 1988: "Sobre els orígens històrics de Sant Cugat", *El Crit*, Sant Cugat del Vallès, núm. 11, s.n.
- GRANADOS, J.O., RODÀ, I., 1993: "Barcelona en la baixa romanitat", *III Congrés d'Història de Barcelona. La ciutat i el seu territori, dos mil anys d'història. Barcelona, 20, 21 i 22 d'octubre de 1993*, vol. I, Barcelona, p. 25-46.
- GUERRERO, R., 1992: "Le rayonnement de l'hagiographie hispanique en Gaule pendant le haut Moyen Âge: circulation et diffusion des passions hispaniques", *L'Europe héritière de l'Espagne wisigothique*, Casa de Velázquez, Madrid, p. 137-157.
- JÁRREGA, R., 1991: "Consideraciones sobre la cronología de las murallas tardorromanas de Barcelona: ¿una fortificación del siglo V?", *Archivo Español de Arqueología* (Madrid), núm. 64, p. 326-335.
- JUNYENT, E., 1992: *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, edició a cura d'A.M. Mundó, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- KEAY, S.J., 1984: *Late roman amphorae in Western Mediterranean. A typology and economic study: the catalan evidence*, B.A.R. (International Series, 196.1 i 196.2), Oxford, 2 vols.
- LANTIER, R., 1933: "Les fouilles de Sant Cugat del Vallès", *Revue*

- Archéologique* (París), 1, 6a. sèrie, p. 341-347.
- LOSTAL, J., 1992: *Los miliarios de la provincia Tarraconense*, Institución Fernando el Católico, Saragossa, 1992, p. 51-52.
- MIQUEL, D., 1987: “D’un fabulós tresor i de l’enrunament del monestir”, *El Crit*, Sant Cugat del Vallès, núm. 10, s.n.
- MIQUEL, D., 1995: “L’excavació de la torre sud-est de la fortificació romana d’Octavià (1971). Primera aproximació”, *Gausac*, Sant Cugat del Vallès, núm. 6, p. 79-82.
- MIQUEL, D., MORRAL, E., 1986: “Disputes entre l’abat i el poble de Sant Cugat respecte de les muralles del monestir”, *Studia Monastica* (Abadia de Montserrat), vol. 28.1, p. 161-186.
- NOLLA, J.M., 1988: “Gerunda: dels orígens a la fi del món antic”, *Fonaments*, Barcelona, núm. 7, p. 69-108 i làms.
- NOLLA, J.M., 1993: “Ampurias en la antigüedad tardía. Una nueva perspectiva”, *Archivo Español de Arqueología*, Madrid, núm. 66, p. 207-224.
- ORTEGA, A.; RODRÍGUEZ, I., 1981: *Obras completas de Aurelio Prudencio*, La Editorial Católica (Biblioteca de Autores Cristianos, 427), Madrid.
- PAGÈS, M., 1983: *Les esglésies pre-romàniques a la comarca del Baix Llobregat*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona.
- PALOL, P. DE, 1967: *Arqueología cristiana de la España romana. Siglos IV-VI*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid - Valladolid.
- PALOL, P. DE, 1975: “Barcelona cristiana”, *Història de Barcelona* (dir. A. Duran i Sanpere), ed. Aedos, Barcelona, p. 147-156.
- P(UIG) I C(ADAFALCH), J., 1927-1931: “Finestrals de Sant Cugat del Vallès”, *Anuari. Institut d’Estudis Catalans*, Barcelona, vol. VIII, p. 152-153.
- PLADEVALL, A., 1994: *La introducció i la difusió del cristianisme a Catalunya a l’època romana*, Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona - Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- PETRIKOVITS, H. von, 1971: “Fortifications in the north-western roman empire from the third to the fifth centuries A.D.”, *The journal of Roman Studies*, Londres, LXI, p. 178-218.
- PUJADES, G., 1831: *Crónica Universal del Principado de Cataluña*, vols. 2-3, Barcelona.

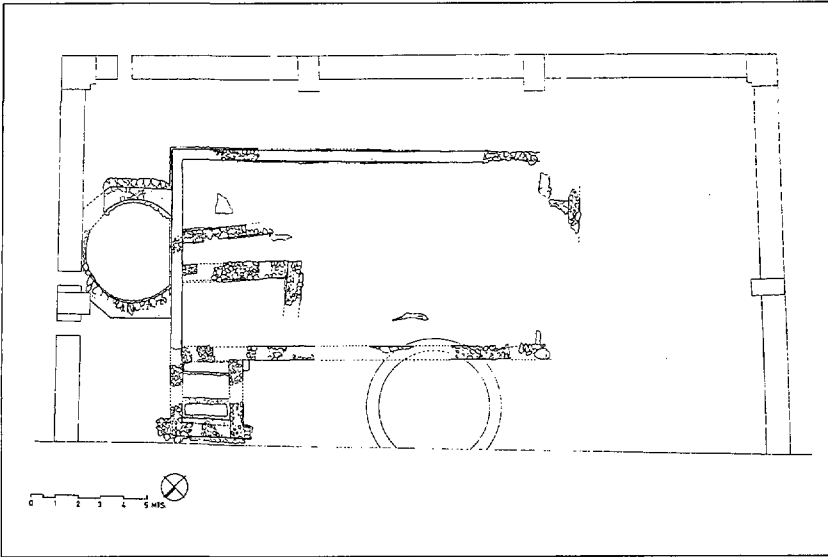
- REDDÉ, M., 1995: "Dioclétien et les fortifications militaires de l'antiquité tardive. Quelques considérations de méthode", *Antiquité Tardive*, núm. 3, p. 91-124.
- RIBAS, M., 1975: *El Maresme en els primers segles del Cristianisme*, Mataró.
- RIUS SERRA, J., 1945-1947: *El cartulario de Sant Cugat del Vallès*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Barcelona.
- ROURA, G., 1993: "El text del martirologi", *El martirologi. Un llibre miniat entorn del 1400*, Museu d'Art de Girona, Girona.
- SARDÀ, M., 1990: *Memòria dels treballs arqueològics efectuats a l'angle nord-est dels claustres del monestir de Sant Cugat del Vallès*, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. Informe inèdit.
- SALRACH, J.M., 1992: "Formació, organització i defensa del domini de Sant Cugat en els segles X-XII", *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, Barcelona, vol. 13, p. 129-173.
- SAXER, V., 1994: "Archéologie et hagiographie à propos des martyrs de la Tarraconaise dans le martyrologe hiéronymien", *III Reunió d'Arqueologia Cristiana*, Institut d'Estudis Catalans - Universitat de Barcelona - Consell Insular de Menorca, Barcelona, p. 453-460 i 461-462 (debat).
- TED'A, 1989: *Un abocador del segle V d.C. en el fòrum provincial de Tàrraco*, Memòries d'Excavació, 2, Tarragona.
- TED'A, 1990: *L'amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica*, Memòries d'Excavació, 3, Tarragona.
- VIVES, J., 1946: *Oracional visigòtica*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas (Monumenta Hispaniae Sacra. Serie litúrgica, VI), Barcelona.
- VIVES, J.; FÁBREGA, Á., 1949: "Calendarios hispánicos anteriores al siglo XII", *Hispania Sacra*, Barcelona, vol. II, p. 119-146 i 339-380.

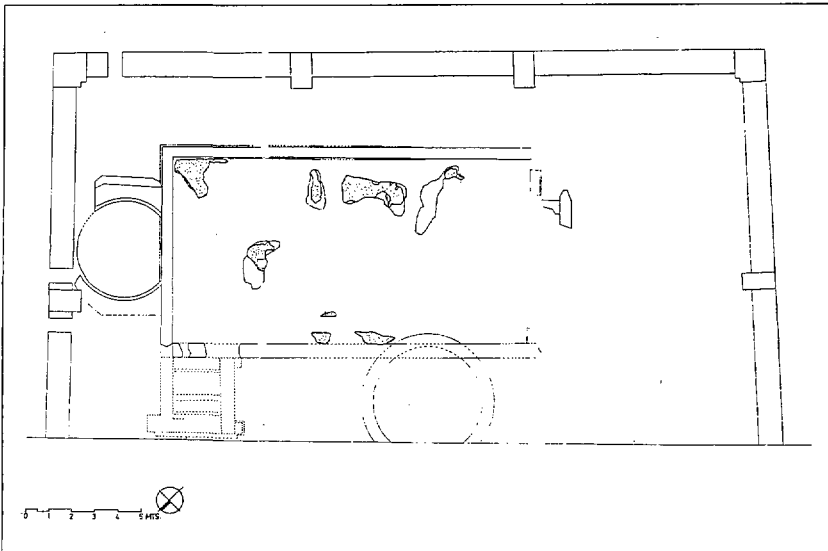
1.- Planta de les restes conegudes de la fortalesa amb el perímetre hipotètic i situació de la basílica (planimetria dels autors-Servei del Patrimoni Arquitectònic).

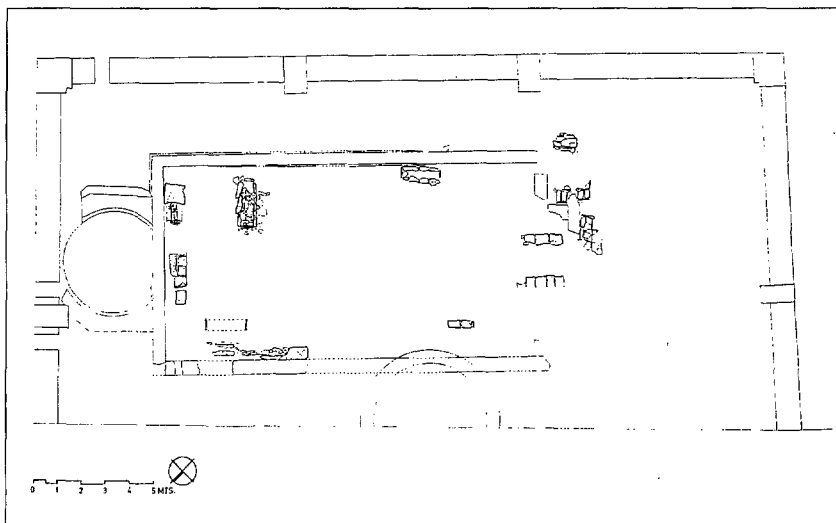
2.- a- Planta del recinte funerari- 1a fase (planimetria d'Immaculada Camps).

2.- b- Planta de la basílica- 2a fase (planimetria d'Immaculada Camps).

2.- c- Planta de la basílica- 3a fase (planimetria d'Immaculada Camps).

3.- Planta de la basílica amb les tombes excavades o localitzades al 1993-1994 (planimetria d'Immaculada Camps).

4.- Vista general del tram de la fortalesa localitzat al subsòl de la sala capitular (foto dels autors).

5.-Vista general de la basílica localitzada al pati del claustre (foto dels autors).